

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАР МАВЗУСИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ ТАРИХШУНОСЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

Шохрух Саидмуродов

*Жиззах вилояти педагогик маҳорат маркази
“Методик хизмат кўрсатиш” бўлими ижтимоий
фанлар методисти
<https://orcid.org/0009-0006-8153-0220>
UDK: 94(575.1)*

Аннотация: мақолада Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналар мавзусини тадқиқ этишнинг тарихшунослиги масалалари иқтисодий, ижтимоий ва тарихий йўналишдаги адабиётлар таҳлили асосида баён қилинган. Унда эркин иқтисодий зоналар тушунчасининг моҳияти, ўзига хослиги, мазкур ҳудудларнинг иқтисодий аҳамияти, уларнинг маҳаллий ва хорижий иқтисодчи ва тарихчи олимлар томонидан ўрганилиши, жумладан, илмий мақолалар, дарслик ва қўлланмаларда Ўзбекистонда эркин иқтисодий ва саноат зоналари фаолияти масалаларининг тадқиқи ёритилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, эркин иқтисодий зона, тарихшунослик, иқтисодий, молиявий, солик, ҳудуд, инвестиция, ишлаб чиқариш, имтиёз, маҳсулот, хом ашё, тадқиқот.

Аннотация: в статье изложены вопросы историографии изучения темы свободно экономических зон в Узбекистане на основе анализа литератур экономического, социального и исторического характера. В нем освещаются сущность и специфика понятия свободно экономических зон, экономическое значение данных территорий, их изучение отечественными и зарубежными экономистами и историками. В том числе в нем описаны изучение деятельности свободно экономических и промышленных зон в Узбекистане на основе научных статей, учебников и учебных пособий.

Ключевые слова: Узбекистан, свободная экономическая зона, историография, экономический, финансовый, налоговый, территория, инвестиции, производство, льгота, продукт,

сырьё, исследование.

Abstract: the article presents the historiography issues of studying the topic of free economic zones in Uzbekistan based on the analysis of literature of an economic, social and historical nature. It highlights the essence and specificity of the concept of free economic zones, the economic significance of these territories, their study by domestic and foreign economists and historians. In particular, it describes the study of the activities of free economic and industrial zones in Uzbekistan based on scientific articles, textbooks and teaching aids.

Keywords: Uzbekistan, free economic zone, historiography, economic, financial, tax, territory, investment, production, benefit, product, raw materials, research.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Ҳар қандай мамлакатнинг барқарор ривожланишини таъминлашда эркин иқтисодий зона (ҳудуд) лар муҳим рол ўйнайди. Бундай зоналарда ташкил этилган иқтисодиёт тармоқлари мамлакат аҳолисининг саноат, қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат ва бошқа турдаги маҳсулотларга бўлган эҳтиёжни таъминлашда, қайта ишлаш саноати тармоқларини ҳамда хомашёга бўлган эҳтиёжини қондиришда муҳим аҳамиятга эга. Мақолага доир асосий масалалар таҳлилига ўтишдан олдин Эркин иқтисодий ҳудуд ва Эркин иқтисодий зона тушунчаларига таъриф бериш ўринли. Аммо расмий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда Эркин иқтисодий ҳудуд тушунчаси учрамайди. Бироқ айрим иқтисодчи олимлар ва мутахассислар ўз асар ва мақолаларида бир қатор ўринларда

Эркин иқтисодий зона тушунчасининг моҳиятини таҳлил қилар эканлар, Эркин иқтисодий ҳудуд тушунчасига ҳам айрим таърифларни бериб ўтганлар. Масалан, Р. Хожиматов ўз мақоласида Эркин иқтисодий ҳудуд тушунчасига қуйидаги таърифни беради:

Эркин иқтисодий ҳудуд — бу “Эркин иқтисодий ҳудуд: хориж капитали иштирокидаги фаолиятни рағбатлантирувчи, имтиёзли валюта-молиявий ва анчайин қулай солиқ режимларига эга бўлган ҳудуддир” [1. 2017-yil, 2-bet.].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАРИ (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS). Эркин иқтисодий ва саноат зоналари фаолияти, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, самараси ва яратиб берилган солиқ имтиёзлари, ишлаб чиқариш, тадбиркорлик, савдо, транспорт логистика хизматларини ривожлантириш ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш масалалари ҳар доим тадқиқотчиларни ўзига жалб қилиб келган. Шу маънода тарихшунослик нуқтаи назаридан мавзуга оид адабиётларни икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ:

Биринчи гуруҳга маҳаллий тадқиқотчиларнинг илмий ишлари;

Иккинчи гуруҳга хорижлик тадқиқотчиларнинг илмий тадқиқотларини киритиш мумкин. Диссертация тарихшунослиги бўйича тарихий нуқтаи назардан алоҳида тадқиқот амалга оширилмаган. Аммо маҳаллий тарихчи олимлар томонидан тарихий мавзуда яратилган адабиётларда, жумладан, илмий мақолалар, дарслик ва қўлланмаларда Ўзбекистонда эркин иқтисодий ва саноат зоналари фаолияти масалалари қисман баён қилинган. Бу борада Р. Абдуллаев, Ш. Рахматуллаев, М. Рахимов, Э. Нуриддинов, Ш. Зиёмов, Ф. Рашидова, Н. Обломуродов, Қ. Усмонов, М. Содиқова, Ф. Толипов, А. Аминова каби муаллифларнинг илмий ишларини қайд этиш мумкин.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Масаланинг

тарихшунослиги бўйича айрим олимларнинг қайд этишларича, эркин иқтисодий ҳудуд ёки эркин иқтисодий зона (қискартирилган ЭИЗ) аслида бир тушунчалар бўлиб, давлатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан алоҳида ҳуқуқий мақомга эга махсус ажратилган ҳудуддир. Кўпинча, алоҳида мақом миллий ёки хорижий тадбиркорлар учун имтиёзли солиқ ёки божхона имтиёзларида ифодаланади. Бундай зоналарни ташкил этишдан асосий мақсад давлат, алоҳида олинган бундай ҳудудларни, қолаверса соҳалар ёки тармоқларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга эътибор қаратишни мақсад қилади [2. 2013.- 560].

Тадқиқотчи Рашидов М.К. ўзининг “Эркин иқтисодий ҳудудларнинг мазмун-моҳияти ва ҳудудлар ривожланишига таъсири” номли мақоласида Эркин иқтисодий ҳудуд — бу мамлакат ривожланишининг иқтисодий, ижтимоий, демографик мезонлари ва эҳтиёжлари билан белгиланган, махсус мақсадли йўналтирилган чегараланган бир қисмидир. Бундай ҳудуд давлатнинг турли хил бошқарув поғоналари ва ҳокимият органлари томонидан, чет эл инвесторларига эркин иқтисодий ҳудудлар турига мувофиқ тарзда тақдим этиладиган иқтисодий имтиёзларнинг муайян тўплами билан тавсифланади. Эркин иқтисодий ҳудуд махсус ташкил этиладиган ёки олдиндан мавжуд республика ёки минтақавий тузилмалар тизимида фаолият юритади, дея таъриф беради [3. № 3, 2012. 50-bet]

Иқтисодий таҳлилчи Алишер Таксановнинг фикрича Эркин иқтисодий ҳудудлар фақат депрессив — иқтисодий аҳволи ночор ҳудудларда ташкил қилинади. Яъни иқтисоди ривожланмаган ҳудудларда узоқ йиллар, 50-100-йилга эмас, балки қисқа муддатда иқтисодни кўтариш мақсадида барпо этилади. Иқтисодни кўтариш учун махсус шароитлар яратилади. Жумладан солиқлар камайтирилади ва бошқа имтиёзлар берилади. Албатта бундай шароитлар минтақанинг бошқа жойларидагидан фарқ

қилади. Бу капитал ва хориж сармояларини жалб қилиш ва минтақа учун сезиларли даромад келтириш мақсадида қилинади[4 https://www.bbc.com/uzbek/uzbekistan/2013/01/130124_cy_uzbekistan_economics].

Эркин иқтисодий ҳудуд ёки Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишдан асосий мақсад:

- товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш учун тўғридан-тўғри хорижий капитал ёки инвестицияларни ҳамда илғор хорижий технологияларни жалб қилиш;

- янги иш ўринларини шакллантириш ва малакали кадрларни иқтисодиётга жалб қилиш;

- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини шакллантириш ва кўтариш;

- импорт маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш;

- ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва унинг бошқарувини ташкил этиш;

- хорижий инвесторларни жалб этиш;

- савдо-тижорат учун шарт шароитлар яратиш;

- божхона тўловларини минималлаштириш ёки қисқартириш;

- зарур инфратузилмалар яратиш;

- арзон ва қулай ишчи кучи ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш;

- бюрократик ва маъмурий тўсиқларни бартараф этиш [6. 2013. С.39—55— 560] дан иборат.

Ўзбекистонда мазкур мавзу бугунги кунгача асосан иқтисодий йўналишда ўрганилган бўлиб, хусусан мазкур зоналарда тадбиркорлик, савдо ва ташқи иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш, хорижий инвестицияларни кенг жорий этиш ва ривожлантиришда эркин иқтисодий ҳудудларнинг ўрни ва аҳамияти М.К.Рашидов С.С.Мирзалиева, М.А.Раимжонова ва А.А.Остонақулов, Раҳматов Б, Бақоев Ҳ, С. Бозоров. М. Жўрақулов, Ш. Мақсудов каби тадқиқотчи ва олимлар томонидан баён қилиб берилган. Улар иқтисодий зоналар борасида тадқиқотлар олиб борар эканлар эркин иқтисодий зоналар бу, маҳаллий ҳамда хорижий тадбиркорлар фаолият юритиши учун махсус имтиёзларга эга, бир

қанча иқтисодий фаолият турлари билан шуғулланувчи, маълум чегараланган зона, дея таъриф берадилар.

Бозор муносабатларини ташкил этиш, кўп тармоқли иқтисодиётни шакллантириш, хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш, бозорнинг институтсионал асослари муаммоларига тааллуқли масалалар бир қатор етакчи иқтисодчилар И.Якубов ва И.Расулов, М.Мухаммедов, А. Умаров ларнинг ишларида очиб берилган. Улар Ўзбекистоннинг Навоий, Бухоро, Самарқанд каби шаҳар ва вилоятларида ҳам 2007-2016 йилларда бир қатор эркин иқтисодий зоналар ташкил этилгани, улар рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш, ички бозор ва экспорт эҳтиёжларини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини қайд этадилар. Бу эса мазкур эркин иқтисодий ва саноат зоналари фаолияти маълум тарихий босқичларга эга бўлганлигини англатади.

Муаллифлар мазкур зоналарда солиқ имтиёзларининг молиявий ва иқтисодий асослари ҳамда аҳамияти масалаларига илмий-назарий жиҳатдан, ўз ўрнида ҳар бир эркин иқтисодий зонанинг хусусиятларини ўз тадқиқотлари ва мавзулари доирасида таҳлил этадилар. Мазкур олимлар таърифича, эркин иқтисодий зона тушунчасига шундай таъриф бериладики, унда маълум географик зонада ташкил этилган давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашуви камайтирилган, миллий иқтисодиёт ва ишлаб чиқаришга ижобий таъсир кўрсатувчи, маълум солиқ ва бошқа имтиёзларга эга зона тушунилади.

Иқтисодчи олим Ж. И.Каримқулов эркин иқтисодий зонани мамлакатдаги иқтисодиёт соҳаларини ва тармоқларни муттасил ривожлантиришга йўналтирилган, ички ва ташқи инвестицияларни жалб қилган ҳолда, ўзига хос имтиёзлар ўрнатилган, шунингдек, улардан барча иқтисодиёт соҳаларини модернизатсия ва диверсификатсиялашга йўналтирилган ҳамда замонавий технологияларни барча ишлаб чиқариш

хамда тижоратга жорий қилиш мақсадида фаолият юритувчи зона, дея қайд этади [7. June 2022. ISSN: 2181-1016].

У ўз ишларида бугунги кунда Навоий эркин иқтисодий зонаси хусусида сўз юритиб, ютуқлар билан бирга, камчиликлар ва муаммоларни ҳам келтириб ўтади. Яъни, мазкур ЭИЗ ўз имкониятларидан тўла фойдаланмаётганлиги сабабли бошқа эркин иқтисодий зоналарга нисбатан олдинроқ ташкил этилишига қарамасдан жалб этилган инвестициялар миқдори мутаносиб эмаслигини, фаолият олиб бораётган корхоналар тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун кўп миқдорда турли хилдаги хомашёларни импорт қилиш ҳисобига амалга ошириб келаётганлигини, ушбу корхоналар ўз фаолияти давомида маҳаллий хомашёлардан фойдаланиш имкониятини кўпайтирса, маҳаллий тадбиркорлик фаолияти янада кенгайиб, эркин иқтисодий зона миллий иқтисодиётга улуши ортиб бораётганлигини таъкидлайди.

Иккинчи гуруҳ тадқиқотларига хорижий олимларнинг илмий изланишларини қайд этиш мумкин. Бу борада МДХ давлатлари олимларидан, белоруссиялик В.Приходко, Ҳ.Воловикелар ўз ишларини эълон қилганлар [8. 2016.-99 с.]. Олимлар иқтисодий зоналарни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни таъминлаш, ички ва хорижий сармояларни жалб этиш, савдо-иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш, халқаро савдо алмашинувини кенгайтириш, бошқарувнинг илғор тажрибаларини жорий этиш, халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни кенгайтиришга урғу берадилар. Жумладан, россиялик иқтисодчилардан Т.Р Данко, Ю. Королёв, Р.И Зименков, А.С Козловалар ўз илмий изланишларида эркин иқтисодий зоналар муаммоларига эътибор қаратиб, улар ушбу масалани комплекс ва локал тарзда таҳлил этадилар. Ўз тадқиқот объектлари дорирасида солиқ имтиёзлари масалаларига ҳам эътибор қаратадилар.

Улар Эркин иқтисодий зоналар муайян иқтисодий ва ижтимоий мақсадлар,

эркинликнинг асосий хусусиятлари ва ҳаракатлантирувчи кучларидан иборат зона эканлигига эътибор қаратадилар. Масалан Ю. Королёв иқтисодий зоналарни макро ва микроиқтисодий турларга бўлиб, эркин иқтисодий зоналар босқичма-босқич ривожланиб боради, иқтисодий даражадан сиёсий даражагача кўтарилганлигини, умуман олганда, уларнинг макроиқтисодий мақсадлари кўпинча ҳар хил бўлишини савдога асосланган ЭИЗлардан кенг қамровли эркин иқтисодиётгача бўлган мақсадлар ўз аксини топишини уқдиради [9. 2009. – № 5.].

Масалан, Р.И Зименков эса ЭИЗ лар савдо, экспорт, иш ўринлари яратиш, валюта ишлаб чиқариш, инвестициялар, кадрлар тайёрлашни амалга ошириш, шунингдек, хорижий капитални жалб этиш технология ривожланишига хизмат қилишини таъкидлайди. Эркин иқтисодий зоналарнинг мақсади иқтисодиётнинг минтақавий интегралсизлиги, таркибий ислохотларни амалга ошириш учун зарур бўлган минтақавий ривожланиш, минтақавий иқтисодий ҳамкорлик ва интеграцияни амалга ошириш манбаидир, дея уқдиради [10. 2005.-С. 75.].

Умуман, мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра, 2022-йилгача ўтган даврга нисбатан эркин иқтисодий зоналардаги саноат маҳсулот кўрсаткичи 4,13-мартага кўпайган. Инвестиция қайтимининг умумий индекси (интенсив омил) ўртача 24,4 фоизга камайган. Инвестиция ҳажмининг умумий индекси (экстенсив омил) ўртача 5,5-мартага кўпайганлиги кузатилган. Яъни эркин иқтисодий зоналар саноат маҳсулот ҳажмининг умумий индекси биринчи омил ҳисобига ўртача 24,4 фоизга камайган, иккинчи омил ҳисобига 5,5-мартага ошган. Бу эса вилоятлар эркин иқтисодий зоналарида самарали инвестицион сиёсат юритиш борасида камчиликлар мавжудлигидан далолат беради. Инвестиция ҳажмининг умумлашган ҳолда бундай сезиларли кўпайиши “Ангрен” ва “Жиззах” эркин иқтисодий зоналари капитал қўйилмаларнинг юқори даражаси ҳисобига эришилган [11. Т.

2021. Aprel-iyun].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса қилиб айтганда, олимлар томонидан эркин иқтисодий ҳудудлар масаласи асосан иқтисодий йўналишда тадқиқ этилган бўлиб, олимлар ўз ишларида ЭИЗ ларга мамлакат ривожланишининг иқтисодий, ижтимоий, демографик жихатига кўпроқ эътибор берган ҳолда, уларнинг фаолияти ҳақида сўз юритганлар. Олимларнинг аксарияти ўз илмий ишларида махсус мақсадли ва чегараланган алоҳида иқтисодий зоналарни кенг қамровли йўналишда тадқиқ этганлар. Уларнинг ишларида бундай ҳудудлар давлатнинг турли хил бошқарув

поғоналари ва ҳокимият органлари томонидан, чет эл инвесторларига эркин иқтисодий ҳудудлар турига мувофиқ тарзда тақдим этилган иқтисодий имтиёзларнинг муайян тўплами эканлиги тавсифланади. Эркин иқтисодий ҳудуд махсус ташкил этилган ёки олдиндан мавжуд республика ёки минтақавий тузилмалар тизимида фаолият юритадиган жой эканлиги уқтирилган. Умуман, мавжуд илмий адабиётлар таҳлили мазкур масала тарихий нуқтаи назардан ҳали тадқиқ этилмаганлигини кўрсатди. Шу боис, ушбу масалани мазкур йўналишда ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Hojimatov R. Erkin iqtisodiy hududlarning investitsion kapital oqimini ta'minlashdagi o'rni. // "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2017-yil, 2-bet.
2. Баронов В.И., Костюнина Г.М. Свободные экономические и офшорные зоны.— Магистр: ИНФРА-М. — М., 2013. — 560 с. — ISBN 978-5-16-006667-7.
3. Rashidov K. Erkin iqtisodiy hududlarning mazmun-mohiyati va hududlar rivojlanishiga ta'siri // Iqtisod va moliya / Ekonomika i finansy. № 3, 2012. 50-bet.
4. https://www.bbc.com/uzbek/uzbekistan/2013/01/130124_cy_uzbekistan_economics
5. Баронов В.И., Костюнина Г.М. Свободные экономические и офшорные зоны. — Магистр: ИНФРА-М. — М., 2013. — С. 39—55. — 560 с. — ISBN 978-5-16-006667-7.
6. Karimqulov J. Mamlakatga investitsiyalarni faol jalb qilishda erkin iqtisodiy zonalar omilidan foydalanish ("Navoiy" EIZ misolida). // Scientific Journal of «International Finance & Accounting». Issue 3, June 2022. ISSN: 2181-1016.
7. Приходько С.В., Воловик Н.П. Особые экономические зоны. — Москва, 2007. - 268 с. Воловик Н. Международная практика создания специальных экономических зон. — Москва, 2016. - 99 с.
8. Королев Ю.А. Развитие особых экономических зон в Российской Федерации как инструмента повышения инновационного потенциала: противоречия, тенденции и перспективы // Экономические науки. — 2009. — № 5.
9. Зименков Р.И. Свободные экономические зоны. — М.: Юнити, 2005. — С. 75.
10. Rashidov M. Mintaqalarda erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini takomillashtirish dolzarbligi. // Iqtisodiyot: tahlillar va prognozlar. T., 2021. Aprel-iyun.